

Politiek ‘bij de mensen brengen’. Van Leefbaar Hilversum naar Leefbaar Nederland

Wat is populisme? Dat je rekening houdt met wat mensen vinden? Dat vind ik juist de kern van de democratie.

Jan Nagel in *de Volkskrant*, 21 februari 2001

Aan het hedendaagse populisme in Nederland zijn vooral de namen van Pim Fortuyn en Geert Wilders verbonden, die na de eeuwwisseling grote groepen kiezers voor zich wisten te winnen. Dat het populisme daarvoor al bezig was met een opmars in de Nederlandse politiek, bleek in het vorige hoofdstuk. In de jaren negentig van de twintigste eeuw boekte de links-populistische SP eveneens electorale successen, zij het veel bescheidener dan de LPF en de PVV. In diezelfde periode ontstonden veel meer onopgemerkt op lokaal niveau ook populistische partijen, die tot op zekere hoogte de weg voor Fortuyn voorbereidden. Deze lokale partijen tooiden zich vaak met de naam ‘leefbaar’ – een term die als een paraplu fungeerde voor een waaier aan opvattingen. ‘Iedereen geeft aan “leefbaar” zijn eigen invulling, maar wat die partijen gemeen hebben: ze vinden dat er niet naar de kiezers wordt geluisterd’, constateerde Jan Nagel, de inspirator van Leefbaar Hilversum.¹ Met Leefbaar Utrecht zou Leefbaar Hilversum de landelijke partij Leefbaar Nederland vormen, die als opstap voor Fortuyn zou dienen naar Den Haag.

De ruimte voor de lokale partijen groeide toen in de loop van de twintigste eeuw de ideologische tegenstellingen tussen arbeid en kapitaal, en tussen confessioneel en seculier vervaagden. Daardoor werd het voor veel burgers lastiger om zich met een politieke partij te vereenzelvigen. Voor zover men al aan verkiezingen deelnam, liet men de keuze vaker bepalen door actuele politieke kwesties of door persoonlijke sympathieën en minder door traditionele banden met bepaalde zuilen en partijen.² Bij lokale verkiezingen speelden ideologische tegenstellingen altijd een geringere rol en werd de binding aan traditionele partijen nog veel zwakker dan op landelijk niveau. Al in de jaren zeventig nam het aantal onafhankelijk van de landelijke partijen optredende lokale lijsten en partijen toe, met name in plattelandsgemeenten.³

In de jaren negentig braken lokale partijen ook door in tal van grotere steden. Het thema 'leefbaarheid' speelde daarbij vaak een grote rol, zoals de naam van veel van die partijen al aangaf: 'Leefbaar Oegstgeest', 'Leefbaar Hilversum', 'Leefbaar Zeewolde' enzovoort. De term was nieuw en vaag: een gemeente werd 'leefbaarder' geacht naarmate de bewoners zich veiliger voelden, meer bomen en parken om zich heen zagen, meer winkels en theaters konden bezoeken, makkelijker contact maakten met de burens en minder last hadden van hondenpoep op de stoep, drugshandel voor de deur, prostitutie op straat en verkeerslawaaï.⁴ De lokale partijen wilden echter niet alleen de leefbaarheid van hun gemeente vergroten, ze wilden in veel gevallen ook 'de kloof dichten tussen burger en politiek' en de werking van de lokale democratie verbeteren.

Volgens een onderzoek onder raadsleden van lokale partijen midden jaren negentig bleek het dichten van de kloof voor driekwart van hen een zeer belangrijk doel te zijn; 'inspraak verbeteren' was voor twee derde (ook) een zeer belangrijk doel.⁵ Bij een soortgelijk onderzoek in 1999 verklaarde 78 procent van de ondervraagde raadsleden het dichten van de kloof zeer belangrijk te vinden; onvrede over het functioneren van de lokale democratie speelde volgens 58 procent een grote rol bij de oprichting van hun partij. Voor partijen die na 1990 waren opgericht, gold dit allemaal nog sterker.⁶ Hierin zou men een populistisch of radicaal-democratisch streven kunnen bespeuren. Bij sommige leefbaarheidspartijen leek dat streven ook te zijn ingebed in een populistisch gedachtegoed, zoals hieronder zal blijken.

Leefbaar Hilversum

In de loop van 1993 rijpte bij enkele Hilversummers het plan een nieuwe lokale partij op te richten. Gangmaker was Johann Georg Nagel (1939), in de wandel 'Jan' genoemd. Hij was een bekend programmamaker bij de VARA, jarenlang partijbestuurder van de PVDA en van 1977 tot 1983 Eerste Kamerlid voor die partij. In de jaren zestig had Nagel al een belangrijke rol gespeeld bij Nieuw Links, een beweging die de PVDA wilde verjongen en radicaliseren. Volgens partijgenoten en collega's had hij een 'fijne neus voor onvrede' en was hij een 'gehaaid strateeg', een 'schaker' (schaken was ook zijn hobby) – zij het met een zwak eindspel, omdat hij te verbeteren zou spelen.⁷ Aan het begin van de jaren negentig was hij opnieuw betrokken bij een poging de PVDA van binnenuit te vernieuwen, die echter vrij gauw verzandde.⁸ In 1998 zou hij op de SP stemmen.⁹

In het voorjaar van 1993 ontstond het plan voor een lokale partij in een gesprek dat Nagel had met een lid van zijn schaakclub, de christendemocraat Ton Roeten.¹⁰ Op 15 november 1993 richtten ze in een Hilversums café de partij Leefbaar Hilversum op.¹¹ Naast Nagel en Roeten behoorden ook Ton Luiting (pianostemmer, dichter en televisieproducent) en Willem van Kooten (ooit onder de naam 'Joost den Draaijer' diskjockey bij de piratenzender Radio Veronica en onderne-

mer) tot de leden van het eerste uur. Ze kwamen tot de conclusie dat de PVDA en de andere gevestigde partijen in Hilversum de gemeente lieten verloederen, zowel wat ruimtelijke ordening als wat financiën betrof.¹² Het gemeentebestuur luisterde bovendien niet naar de ontevreden burgers.¹³

Leefbaar Hilversum wilde daar wat aan doen. De partij stelde bovendien voor via afslanking van het ambtenarenapparaat de begroting weer op orde te brengen en af te zien van een omstreden verkeersplan.¹⁴ In 1994 nam de partij deel aan de gemeenteraadsverkiezingen, met Nagel als campagneleider. De debutant haalde meteen bijna twintig procent van de stemmen, goed voor acht van de 37 zetels in de raad. Ook al was ze daarmee de grootste fractie, bij de collegeonderhandelingen bleken haar voorstellen voor andere partijen onaanvaardbaar. Zodoende belandde de nieuwkomer dus in de oppositie.

De oppositiebanken zouden Leefbaar Hilversum geen windeieren leggen. Vier jaar later keerde de partij met veertien leden terug in de raad. Deze keer konden de gevestigde partijen niet om haar heen: met twee wethouders, beiden afkomstig uit de zakenwereld en zonder politieke ervaring, nam zij deel aan het college, samen met de PVDA en de VVD. De coalitie viel al binnen een jaar weer uit elkaar, naar aanleiding van scherpe vragen die fractievoorzitter Nagel aan het college gesteld had.¹⁵ De sfeer was daarvoor al niet best. De gevestigde partijen zetten zonder Leefbaar Hilversum de samenwerking voort, maar al gauw bleek dat dat niet ging. In 2001 trad de partij opnieuw tot het college toe, nu met Nagel als wethouder. De relatie met de andere partijen bleef moeizaam. GroenLinks-wethouder Bart Heller noemde Leefbaar Hilversum een sektarische beweging waarin Nagel de grote leider speelde en loyaliteit zou afdwingen.¹⁶ Nagel zou de heersende politieke mores vaak niet in acht nemen en mensen intimideren. In 2002 noemde een christendemocratisch raadslid de leden van Leefbaar Hilversum zelfs 'bruinhemden'; de analogie met nazi's vormde voor de fractie aanleiding een proces aan te spannen.¹⁷

Met de deelname aan het college oogstte Leefbaar Hilversum weinig dankbaarheid bij de kiezers, want in 2002 verloor de partij vijf zetels. Daarmee leek een gestage afkalving te zijn ingezet: in 2006 gingen er vier zetels verloren, in 2010 drie. Zo bleven er dus slechts twee zetels over. Wellicht werd Leefbaar Hilversum inmiddels als deel van de gevestigde orde beschouwd. In 2010 kwam een nieuwe lokale partij, Hart voor Hilversum, die burgerparticipatie centraal stelde, met drie zetels in de raad.¹⁸

Intussen hield Nagel zich echter ook weer bezig met de oprichting van nieuwe partijen op landelijk niveau: na Leefbaar Nederland (waarover hieronder meer) liet hij in oktober 2002 Nieuw Nederland bij de kiesraad registreren, al bleef dat feitelijk een papieren partij die nooit aan verkiezingen zou deelnemen.¹⁹ In 2005 richtte hij samen met misdaadverslaggever Peter R. de Vries en ex-politiewoordvoerder Klaas Wilting de Partij voor Rechtvaardigheid, Daadkracht en Vooruitgang (PRDV) op, die na een uitvoerig onderzoek besloot evenmin aan de verkiezingen mee te doen.²⁰ In 2009 stichtte hij de Onafhankelijke Ouderen en Kinderen

Unie (OokU), die in 2010 '50PLUS' aan haar naam toevoegde en in 2011 bij de Provinciale Statenverkiezingen 2,4 procent van de stemmen en negen zetels zou winnen.²¹ Zo kon Nagel in mei 2011 terugkeren in de Senaat.

Het programma van 50PLUS bevatte enkele populistisch klinkende zinsneden, zoals: 'De kiezer voelt zich door de politiek bedonderd. Politici komen hun voor de verkiezingen gedane beloften niet na... De burgers verlangen op alle terreinen meer zeggenschap.'²² Ook de staatkundige voorstellen voor de gekozen burge-meester, afschaffing van de Eerste Kamer, openstelling van openbare functies voor partijloze burgers en een verkiezingsreferendum waarbij kiezers nieuwe verkiezingen kunnen afdwingen, passen in een populistische visie – maar overigens ook in een democratisch-radicalen zienswijze. Die visie werd echter niet uitgewerkt. De voor populisten kenmerkende tegenstelling tussen 'volk' en 'elite' komt in het programma en de korte toelichting daarbij niet expliciet voor. Vooralsnog lijkt 50PLUS dus eerder een belangenpartij voor ouderen te zijn dan een populistische partij volgens de in dit boek gehanteerde criteria, maar de nog jonge partij zou zich best in die richting kunnen ontwikkelen – ook gelet op de opvattingen die haar leider Nagel in het verleden heeft uitgedragen.

Leefbaar Utrecht

Het optreden van Leefbaar Hilversum in de jaren negentig vond navolging in andere gemeenten. In Utrecht namen de diskjockey, socioloog, kroegbaas, liedjesschrijver en zanger Henk Westbroek en de ondernemer Broos Schnetz het initiatief in de herfst van 1997.²³ Ze kankerden regelmatig over de lokale politiek in het café 'Stairway to heaven' dat ze samen beheerden, en besloten daar nu eens zelf wat aan te gaan doen. Hun onvrede richtte zich vooral tegen het grootschalige Utrecht Centrum Plan (aanvankelijk Utrecht City Project genoemd) en het plan voor Hoogwaardig Openbaar Vervoer (HOV) via busbanen, die het gemeentebestuur zonder hierover veel ruggespraak te hebben gehouden van zins was uit te voeren. Beide oprichters beschouwden zichzelf als sociaaldemocraten, maar voelden zich niet meer thuis in de PVDA. De meeste andere leden leken ook een linkse achtergrond te delen.²⁴

In 1998 nam Leefbaar Utrecht deel aan de gemeenteraadsverkiezingen. In haar programma eiste de partij in de eerste plaats 'meer democratie in onze stad' en een 'stadsreferendum'; in de tweede plaats 'meer leefbaarheid, dus: echt veiliger, schoner, groener'; in de derde plaats verandering van het Utrecht Centrum Project, woningen boven winkels en kantoren aan de rand van de stad; en in de vierde plaats beter openbaar vervoer.²⁵ In de campagne trok lijsttrekker Westbroek fel van leer tegen de 'regenteske bestuurscultuur' en de vermeende corruptie in de Domstad.²⁶ Daarbij schuwde hij verbaal geweld, schuttingwoorden en persoonlijke aanvallen niet. Dat zou hij evenmin in de gemeenteraad doen, nadat hij daar met acht partijgenoten was binnengetrokken. Leefbaar Utrecht was met negentien

procent van de stemmen de PVDA en GroenLinks net voorbij gestreefd. College-deelname stuitte echter op weerstand bij de gevestigde partijen, toen de nieuwkomer bleef vasthouden aan haar eis dat er een referendum moest worden gehouden over de HOV-lijn.²⁷

In 2000 vonden vervroegde gemeenteraadsverkiezingen plaats vanwege de samenvoeging van Utrecht met de gemeente Vleuten-De Meern. Leefbaar Utrecht ging de verkiezingen in met een uitgebreid program dat 'echte democratie en bestuurlijke vernieuwing in Utrecht' vooropstelde: meer dualisme in de gemeenteraad, referenda en wijkparlementen.²⁸ Op de eerste bladzijde stelde partijvoorzitter Schnetz vast dat het 'schaamteloos annexeren' van Vleuten-De Meern, zonder de burger iets te vragen, aangaf 'hoe bedroevend het is gesteld met het democratisch gehalte van de politieke besluitvorming in onze stad'.²⁹ In een interview noemde hij het stadsbestuur 'een grote kleeft bende' die in achterkamertjes besluiten zonder enig draagvlak nam.³⁰ Volksraadpleging over belangrijke plannen stond voor Leefbaar Utrecht boven aan de agenda. De kiezers leken dit te waarderen en gunden de partij niet negen maar veertien zetels (met bijna 29 procent van de stemmen). Deze winst ging vooral ten koste van D66 en de PVDA, in iets mindere mate ook van GroenLinks en de VVD.

Na de raadsverkiezingen probeerde Leefbaar Utrecht in de raad minder straattaal te gebruiken.³¹ De partij nam nu wel aan het college deel, samen met CDA, PVDA, VVD en de Vleutense partij Burger en Gemeenschap. Westbroek en Schnetz lieten het wethouderschap aan anderen over – Toon van Gispen, Yet van den Bergh en Walther Lenting –, al kregen ze daar later spijt van, omdat deze drie naar hun mening te weinig wisten te veranderen.³² Vlekkeloos verliep de samenwerking niet altijd, maar Leefbaar Utrecht wist wel een aantal eisen ingewilligd te krijgen. Over de inrichting van het stationsgebied werd in mei 2002 een referendum gehouden, dat echter naar de mening van veel bewoners en milieugroepen te weinig keus bood.³³ Een meerderheid koos niettemin voor een groen stadshart met meer woningen in plaats van een compact en zakelijk stadshart.³⁴

Fractievoorzitter Westbroek voelde zich minder thuis in een partij die meebestuurde in plaats van oppositie voerde. Na de moord op Fortuyn op 6 mei 2002 (waarover in het volgende hoofdstuk meer) kreeg hij te maken met bedreigingen en trok hij zich terug uit de raad.³⁵ Hij werd opgevolgd door de minder luidruchtige en nuchtere chemicus Vincent Oldenburg (eveneens ex-PVDA'er). Ook Schnetz voelde zich minder betrokken. Hij leverde kritiek op de eigen wethouders en opperde in 2006 zelfs dat Leefbaar Utrecht met de PVDA zou moeten fuseren.³⁶ Kort daarna zei hij zijn partijlidmaatschap op.

Tussen de drie wethouders van Leefbaar Utrecht boterde het niet erg.³⁷ Van Gispen trad in 2005 af omdat hij de gemeenteraad onvoldoende zou hebben geïnformeerd.³⁸ Enkele dissidenten richtten een nieuwe partij op: 'Luis in de pels'.³⁹ De kiezers toonden weinig waardering voor dit gekrakeel in Leefbaar Utrecht: in 2006 gingen elf van de veertien zetels verloren. Luis in de pels deed het overigens nog veel slechter en behaalde geen zetel. Terug in de oppositie

slaagde de Stadspartij Leefbaar Utrecht, zoals ze zich ging noemen, er niet goed in haar imago weer op te poetsen; bij de raadsverkiezingen in 2010 hield zij nog slechts één zetel over.

Oprichting van Leefbaar Nederland

Even een stap terug in de tijd. Begin 1999 stonden zowel Leefbaar Hilversum als Leefbaar Utrecht er nog heel goed voor, hoewel ze beide buiten het college werden gehouden – of misschien juist wel daarom. De Hilversumse partij vierde haar eerste lustrum met een goed bezocht feest, waarvoor ook de Utrechtenaren waren uitgenodigd. Nagel en Westbroek presenteerden hier het plan om een landelijke partij op te richten die ‘Leefbaar Nederland’ moest gaan heten.⁴⁰ Ontevredenheid over de parse coalitie en de zelfingenomenheid van de gevestigde partijen op lokaal niveau leken de gemeenschappelijke noemer te vormen. ‘We zijn het er spoedig over eens, we moeten ze maar eens flink de schrik aanjagen door te dreigen met de oprichting van een nieuwe landelijke partij’, schreef Nagel over een gesprek met Westbroek. ‘Wij hopen dat ons idee... de oude politici uit hun bastion van arrogantie zal halen.’⁴¹ Beiden wilden de ‘politiek weer bij de mensen brengen’.⁴² Er werd een voorlopig bestuur opgericht onder leiding van de Hilversummers Nagel, Luiting en Van Kooten en de Utrechtenaren Schnetz en Westbroek, dat op 25 maart de partijstatuten liet passeren bij een notaris.

Leefbaar Nederland stelde zich als doel ‘het creëren van optimale leefomstandigheden voor de inwoners van Nederland’ en ‘de burgers van Nederland optimaal de kans te bieden een bijdrage te leveren aan de politieke en maatschappelijke besluitvormingen’.⁴³ De inzet was hoog: minstens tien zetels bij de komende Tweede Kamerverkiezingen, anders zou het bestuur meteen aftreden.⁴⁴ ‘We willen geen splinterpartij zijn. We willen invloed hebben’, legde Nagel uit.⁴⁵ Van Kooten, Schnetz en Westbroek stelden elk 25.000 gulden beschikbaar (als renteloze lening), waarmee een bescheiden kantoorpand werd aangeschaft en later Kay van de Linde als campagneleider werd aangesteld.⁴⁶

Van de Linde, zoon van de voormalige presentator van Tros-Aktua Wybo van de Linde, had in de Verenigde Staten ervaring opgedaan met campagnevoeren, onder meer voor Rudolph Giuliani, de Republikeinse burgemeester van New York. Hij liep in New York op een receptie Van Kooten tegen het lijf, die vroeg of hij de campagne van Leefbaar Nederland wilde voeren. Van de Linde ging er graag op in, ondanks naar zijn zeggen lucratieve aanbiedingen in Amerika en het feit dat hij via fondsenwerving zijn eigen inkomen – 10.000 gulden per maand – zeker moest stellen. ‘Dit vond ik een enorme uitdaging. Een nieuwe partij opzetten, dat maak je nooit mee. Leefbaar Nederland is een gigantische underdog. David tegen Goliath.’⁴⁷ Hij liet doorschemeren de persoon van de lijststaanvoerder in de campagne centraal te zullen stellen. ‘Toen ik naar de Verenigde Staten ging, had

je met Van Agt, Den Uyl en Wiegel nog echte politieke verschillen. Nu zijn de partijen één pot nat. Kiezers hebben behoefte aan duidelijkheid.⁴⁸

De partijbestuurders reisden stad en land af om contacten te leggen met lokale partijen, en in het bijzonder de circa 140 partijen die 'leefbaar' in hun naam hadden opgenomen. Nagel erkende dat het om vogels van verschillende pluimage ging die elk hun eigen betekenis aan het begrip 'leefbaar' gaven, maar elkaar vonden in de mening dat de kiezers in Nederland veel te weinig te zeggen hebben. Ondanks die gemeenschappelijke basis was het echter niet de bedoeling dat de lokale partijen zich zouden aansluiten bij Leefbaar Nederland. Men kon alleen als individu landelijk lid worden. Lokale afdelingen zouden dus ook niet worden opgericht. 'Wij willen absoluut geen partijafdelingen. Politieke partijen hebben zo langzamerhand alleen nog een kader. Wat heeft het met democratie te maken als twintig mensen een verkiezingsprogramma maken dat ze vervolgens gebruiken als een bijbel. Dat is echt niet meer van deze tijd', vond Nagel.⁴⁹ De lokale partijen reageerden overigens over het algemeen enigszins afhoudend. Zelfs in de rijen van Leefbaar Utrecht en Leefbaar Hilversum leefden twijfels over de nieuwe landelijke partij. Zo liet Karen Heerschop, raadslid en later wethouder voor Leefbaar Hilversum, zich kritisch uit over het gebrek aan ideologie; Oldenburg sprak denigrend over 'het gekloot van Broos en Henk met Leefbaar Nederland'.⁵⁰

Op 14 juni 1999 presenteerde Nagel op een persconferentie in Den Haag een voorlopig partijprogramma van 25 eisen, getiteld 'Het moet anders en het kan anders!' Hoofddoelstelling van de nieuwe formatie was 'het terugwinnen van het vertrouwen van de kiezers in de politiek' door de kiezers meer invloed te geven en de 'vrijwel onbeperkte macht van de politieke partijen' terug te brengen.⁵¹ Daarvoor had de partij een reeks voorstellen in petto. Zo dienden de kiezers de helft van de Tweede Kamer via districten te kiezen, zodat ze gemakkelijker contact met de gekozenen zouden kunnen maken. De andere helft zou nog steeds gekozen worden via lijsten, maar liefst verschillende lijsten per kieskring, en met meer gewicht voor voorkeurstemmen van de kiezer. De Eerste Kamer kon dan verdwijnen.⁵² Ook mochten openbare functies de facto niet meer alleen voorbehouden zijn aan leden van politieke partijen. Verder zouden de burgers hun burgemeester moeten kunnen kiezen en via correctieve referenda invloed op wetgeving uitoefenen. De overige programmapunten betroffen uiteenlopende zaken als 'een laptop voor elke scholier', nieuwzendingen op televisie ook overdag, meer sport op straat, premieheffing op de AOW, afschaffing van de overdrachtsbelasting en herbezinning op de privatisering van nutsbedrijven: monopolies dienden in overheidshanden te blijven.⁵³

Het voorlopige programma ademde dus een populistische geest. Nagel zelf vond de toon ervan 'sociaaldemocratisch maar dan volgens de meest linker vleugel', en merkte tevens op dat de partij moeilijk links of rechts genoemd kon worden.⁵⁴ Dat laatste gold ook voor de partijleden die zich aanmeldden, zoals de Rotterdamse oud-hoogleraar Wim Couwenberg, ooit gangmaker van het Democratisch Centrum Nederland binnen de Katholieke Volkspartij (KVP), en Michel van Hulst,

oud-staatssecretaris voor de Politieke Partij Radikalen (PPR) in het kabinet-Den Uyl.⁵⁵ Zij zagen Leefbaar Nederland als een hoopvolle poging de staatkundige vernieuwing die door partijen als D66 en de PPR zonder succes op de agenda waren gezet, alsnog nieuw leven in te blazen.⁵⁶ Leden met een rechts-nationalistische achtergrond waren niet welkom bij Leefbaar Nederland; drie van hen werden door het bestuur geschorst en, nadat ze op het oprichtingscongres de gelegenheid hadden gekregen hun verhaal te doen, alsnog van het partijlidmaatschap uitgesloten.⁵⁷

Op 10 juni 2001 vond in Hilversum formeel het oprichtingscongres plaats. De circa 250 aanwezige leden kozen een nieuw partijbestuur. De oprichters Nagel, Schnetz en Van Kooten werden herkozen als voorzitter, vicevoorzitter en gewoon bestuurslid. Hylke ten Cate, automatiseringsdeskundige en voormalig PVDA-lid, werd secretaris-penningmeester.⁵⁸ Daarnaast traden tot het bestuur leden van lokale en provinciale partijen toe. Marten Bierman, in 1995 door de samenwerkende provinciale partijen in de Eerste Kamer gekozen, hield een toespraak op het congres. Het samenwerkingsverband zelf bewaarde echter afstand tot Leefbaar Nederland.

Het congres stelde voorts een huishoudelijk reglement vast en legde daarmee de fundamenten voor de partijorganisatie. Leefbaar Nederland wilde geen kopie zijn van de andere politieke partijen, die – afgezien van D66 en GroenLinks – de leden nauwelijks rechtstreekse invloed gunden op de inhoud van het program en de keuze van de lijsttrekker.⁵⁹ Het belangrijkste orgaan van de nieuwe partij was het congres, dat niet, zoals bij de meeste partijen, bestond uit afdelingsafgevaardigden maar waar alle betalende leden stemrecht zouden hebben. Het congres diende onder meer het verkiezingsprogramma vast te stellen en de lijsttrekker te kiezen. De partij was ingedeeld in negentien districten, die geografisch samenvielen met de kieskringen. Kandidaten voor de Tweede Kamer zouden gekozen worden door de partijleden van de districten.

Idealiter moest dat gebeuren in voorverkiezingen via internet waarbij ook niet-partijleden stemrecht hadden – enigszins naar het voorbeeld van de *primaries* in de Verenigde Staten, om zo de politiek dichterbij de burgers te brengen.⁶⁰ Voorverkiezingen bleken technisch echter moeilijk te verwezenlijken en bovendien te kostbaar, zo stelde het bestuur in september 2001 vast.⁶¹ Wel zouden er per kieskring verschillende kandidatenlijsten worden ingediend. In de Tweede Kamer verkozen kandidaten dienden bij de volgende verkiezingen weer campagne te voeren in hun oorspronkelijke district. Nagel: 'Wie het volgens de kiezer niet goed heeft gedaan, wordt daarop afgerekend. De kiezer krijgt echt wat te vertellen.'⁶² De leden van Leefbaar Nederland zouden in februari 2002 in districtsvergaderingen de volgorde van de kandidaten op die lijsten mogen bepalen, al kon het landelijke congres in maart op voordracht van het bestuur daar weer van afwijken.⁶³

Fortuyn als lijsttrekker in beeld

De partij had in juni 2001 dus een bestuur en een voorlopig program, maar nog geen politiek leider. Westbroek lag voor de hand omdat hij als zanger van de popgroep Het Goede Doel in de jaren tachtig een grote bekendheid had opgebouwd. Probleem was dat hij niet wilde: hij moest er niet aan denken landelijk politicus te worden. Zitting nemen in de Tweede Kamer leek hem 'een hel'.⁶⁴ De andere bestuursleden toonden evenmin ambitie om de kandidatenlijst aan te voeren, alhoewel Schnetz en Westbroek vermoedden dat Nagel eigenlijk wel zou willen. Westbroek vond hem niet geschikt: 'Zijn uitstraling is té negatief, té bezadigd.' Van Kooten wilde iemand die 'mediageniek en charismatisch' was.⁶⁵

Verskillende min of meer bekende Nederlanders werden gepolst, zoals hoogleraar economie en PVDa-lid Eduard Bomhoff, oud-D66-minister Hans Wijers, oud-VVD-minister Pieter Winsemius, en de woordvoerder van de Amsterdamse politie Klaas Wilting.⁶⁶ Achter de schermen werd ook met oud-VVD-leider Hans Wiegel gesproken. Hoewel die zich geveleid voelde, wilde hij zijn oude partij niet verlaten. Bovendien zou de invoering van een referendum voor Wiegel een stap te ver zijn: hij had niet voor niets in 1999 als Eerste Kamerlid tegen de invoering van het correctieve referendum gestemd, wat nog tot een kabinetscrisis had geleid.⁶⁷ Nagel relativeerde overigens het probleem dat Leefbaar Nederland nog zonder aanvoerder zat: 'Je bent een tweederangs Nederlander als je nog niet voor het lijsttrekkerschap van Leefbaar Nederland bent genoemd.'⁶⁸

Tussen alle mogelijke kandidaten dook ook de naam op van de voormalige hoogleraar uit Rotterdam Pim Fortuyn, vooral bekend vanwege zijn uitdagende columns in het weekblad *Elsevier*. De columnist ontkende kandidaat te zijn, al droeg hij Leefbaar Nederland wel een warm hart toe. 'Ik geloof niet in partijpolitiek. Wie mij leest, kan dat weten.' Met een vooruitziende blik vroeg hij zich wel af hoe Leefbaar Nederland eenmaal in de Kamer gekomen bij elkaar zou blijven. 'Onvrede kan een aardige motor zijn, maar geen langdurig bindmiddel.'⁶⁹ Op het moment dat hij ontkende, was Fortuyn overigens al tot een akkoord gekomen met Van Kooten, die hem graag als lijsttrekker wilde. Nagel, die op vakantie was en van niets wist, reageerde gebelgd. Hij noemde drie zwakheden van Fortuyn op: 'Hij is eenzaam, hij zoekt ruzie en hij heeft een politiek verleden van CPN, PVDa en VVD.'⁷⁰ De partijvoorzitter trok echter aan het kortste eind. Het partijbestuur stemde in met de kandidatuur van Fortuyn, maar wachtte nog om dit bekend te maken. Fortuyn was het getreuzel zat en meldde in een interview op de televisie dat hij een eigen lijst zou vormen indien Leefbaar Nederland hem niet als lijststaanvoerder zou kiezen. 'Hoe het ook loopt, de mensen kunnen op mij stemmen.'⁷¹ Zijn ambitie was een 'rechtse coalitie' met CDA en VVD te vormen die onder zijn leiding de publieke sector zou hervormen en 'een ideologische strijd met de islam aangaan en de islamieten keihard aanpakken'.⁷²

Volgens de procedure zou het partijcongres eerst het verkiezingsprogramma vaststellen en daarna de lijsttrekker aanwijzen, die dan het program zou moeten

onderschrijven en zich zo dus zou voegen naar de inhoud. De districten moesten de kandidatenlijsten vaststellen, met de mogelijkheid dat het congres er hier en daar nog wat aan kon veranderen. Aan Fortuyn waren deze formaliteiten echter niet besteed. Hij wilde allereerst dat het bestuur hem publiekelijk tot voorkeurskandidaat bestempelde. Als dat niet gebeurde, dreigde hij voor zichzelf te beginnen. Ook bemoeide hij zich met de kandidatenlijst. ‘Van de eerste tien moet ik honderd procent zeker kunnen zijn’, vond hij, waarna hij met een lijst kwam waarop na zijn eigen persoon op de eerste positie acht namen stonden van vrienden en bekenden, en de tiende positie was ingeruimd voor een van de partijoprichters. Met moeite kon Van de Linde hem van dit plan afbrengen. ‘Dat is ondemocratisch. We gaan al een lijsttrekker droppen. En dan ook nog een lijst zeker?’⁷³ Fortuyn stak zijn ideeën over het verkiezingsprogramma evenmin onder stoelen of banken. Als openingszin dicteerde hij: ‘Wij willen het land teruggeven aan de mensen in het land’ – maar ook hier moest hij bakzeil halen. Hij mocht van het partijbestuur evenmin zeggen dat Nederland vol was, waarmee hij instemde. Van het referendum was Fortuyn op zijn beurt weer niet gediend, ‘maar ik zal er geen halszaak van maken’.⁷⁴

Een deel van Leefbaar Nederland was over de kandidatuur van Fortuyn in het geheel niet te spreken. Manuel Kneepkens, dichter en fractievoorzitter van de Stadspartij Leefbaar Rotterdam, verweet zijn stadsgenoot een ‘extreem-rechts gedachtegoed’ en ‘Filip-de-Winter-allures’ – een toespeling op de leider van het als extreem rechts te boek staande Vlaams Blok. In september stelde Kneepkens zich ook kandidaat voor het lijsttrekkerschap.⁷⁵ Sjon Lammerts, postzegelhandelaar en voormalig Statenlid voor de SP in Groningen, noemde Fortuyn een ‘engerd’, een ‘rechtse bal’ en een ‘stemmentrekkende populistische gladde kikker’.⁷⁶ Hij besloot zich eveneens kandidaat te stellen voor het lijsttrekkerschap, maar trok zich een paar weken later weer terug. Westbroek daarentegen vond Fortuyn ‘een hartstikke leuke man’ die ‘lekker scherp formuleert’, maar nog wel iets te leren had: ‘hij moet niet overvragen’, en het verkiezingsprogramma en de kandidatenlijst dienden niet vastgesteld te worden door de lijsttrekker, maar door de leden.⁷⁷

Op 23 oktober bood Nagel in Den Haag het eerste exemplaar van zijn autobiografie *Boven het maaveld* aan Fortuyn aan en deelde daarbij mee dat het bestuur van Leefbaar Nederland hem unaniem zou voordragen als lijsttrekker. De partijvoorzitter noemde hem ‘een topvoetballer, die wel enige risico’s inhoudt, maar aan de andere kant de wedstrijd kan winnen’.⁷⁸ Fortuyn leek coöperatief. Hij beloofde – met een twinkeling in zijn ogen – niet meer te zullen zeggen dat Nederland vol is, ‘maar wel dat het in Nederland erg druk is, zelfs een beetje té druk. Dat mag ik toch wel zeggen, Jan?’⁷⁹ Vol optimisme stelde Nagel het door Leefbaar Nederland te behalen aantal zetels bij, van tien naar twaalf.

Populistisch verkiezingsprogramma

Een dag later, op 24 oktober, publiceerde Leefbaar Nederland zijn verkiezingsprogramma: een betrekkelijk korte tekst van krap acht pagina's.⁸⁰ Meer zeggenschap voor de kiezer en meer kleinschaligheid, dat leken de belangrijkste doelstellingen. De kiezer zou de burgemeesters en de commissarissen van de Koningin, maar ook de minister-president rechtstreeks moeten kiezen en via een referendum wetgeving kunnen corrigeren. De partij wilde daarnaast de collectieve sector saneren door een kwart van de bureaucratie 'weg te snijden', en met name het aantal generaals en kolonels in de krijgsmacht halveren; ze wilde maximaal 10.000 asielzoekers per jaar opvangen, rassendiscriminatie strenger straffen, kinderopvang uitbreiden, een nieuwe televisienieuwzender beginnen en meer bos bij de Randstad aanleggen, motorrijtuigen- en overdrachtsbelasting afschaffen en een premie over de AOW heffen die gecompenseerd zou worden met een hogere uitkering, zodat de ouderen die alleen van de AOW moesten leven, erop vooruit zouden gaan en ouderen met een hoog pensioen iets zouden inleveren. Voor elk wat wils, zo zou men het kunnen samenvatten, zowel rechts (minder ambtenaren, minder belastingen, minder asielzoekers) als links (minder generaals, meer kinderopvang, meer bos, nivellering via de AOW).

Op het congres dat op 25 november in Hilversum bijeenkwam, werd het programma zonder veel wijzigingen vastgesteld. Een krappe meerderheid van 216 tegen 209 leden stemde echter tegen de beperking van het aantal asielzoekers, zodat die zin geschrapt werd. Op een volgend congres in maart 2002 werd besloten nog enkele aanvullingen aan het programma toe te voegen over de WAO (die beperkt zou moeten worden tot ziekte of ongeval tijdens of in verband met verrichte arbeid) en over de fraudebestrijding. Voorts werd de inleiding uitgebreid met scherpe kritiek op de

oude partijen, die ideologische scheidslijnen in stand houden, die de burgers geen enkele politieke duidelijkheid geven; die niet zozeer bezig zijn met zich in te zetten voor hun dierbare principes, maar met het veilig stellen van hun posities; die een onderdeel geworden zijn van een nieuwe regentenstand, die opereert volgens het bekende 'ons kent ons'...; die ons als staatsburgers geen reële invloed geven op samenstelling en beleid van de belangrijkste organen van ons politieke bestel: de regering en bestuurscolleges van gemeenten en provincies...; die verkiezingen gereduceerd hebben tot een verplicht politiek ritueel om de schijn van een democratisch gelegitimeerd bestel op te houden, maar voor het te voeren beleid van weinig of geen betekenis...⁸¹

Dit uitvoerige citaat laat het populistische karakter van Leefbaar Nederland duidelijk zien. De gevestigde partijen zouden een nieuwe regentenstand vormen, die feitelijk homogeen was, maar ideologische verdeeldheid onder de burgers bleef zaaien om een democratische schijn te wekken. Daarmee suggereerde Leefbaar

Nederland in feite dat die verdeeldheid onder de kiezers eigenlijk ook schijn was, met andere woorden dat die kiezers een (relatief) homogene eenheid vormden. De term 'volk' wordt in het programma echter vermeden; het gaat om 'de burgers'. Het populisme van Leefbaar Nederland is dus niet collectivistisch en wordt niet gekoppeld aan nationalisme of socialisme. Het wordt eigenlijk aan geen enkele ideologie verbonden, al kan men wel snufjes sociaaldemocratie en sporen van liberalisme in het program ontdekken, bijvoorbeeld in de afwijzing van privatisering van openbaar vervoer en energievoorziening respectievelijk aanmoediging van particulier initiatief in de gezondheidszorg.⁸²

De Amsterdamse politicoloog Philip van Praag beschouwde in 2003 Leefbaar Nederland als een 'anti-establishment partij met een links-populistisch programma', maar merkte tevens op dat de partij zich vooral richtte op 'kiezers uit het politieke midden en gematigde kiezers links van het midden'.⁸³ Men zou hier wellicht van puur populisme zonder ideologische toevoegingen kunnen spreken, wat een zeldzame soort lijkt te zijn. Het populisme uitte zich ook in details als de kritiek op de 'circulaire-dictatuur' en de managers in het onderwijs en in de zorg, alsmede de suggestie dat politiek niet zo ingewikkeld is: 'gewoon de problemen met spoed aanpakken' en dan lossen 'we' ze wel op.⁸⁴

Verkiezing van Fortuyn

Het populisme leek dan ook ongeveer het enige wat de leden van de nieuwe partij gemeen hadden. Ideologisch vormden ze bepaald geen hechte eenheid. Dat bleek duidelijk bij de strijd om het lijsttrekkerschap, waarin kandidaten uit nogal uiteenlopende ideologische stromingen tegenover elkaar stonden: oud-sp'ers als Sjon Lammerts en de organisatieadviseur George de Haan, een oud-vvd'er als de hoogleraar interculturele communicatie David Pinto en natuurlijk Fortuyn, ooit links in de pvda maar in de jaren negentig meer liberaal en nationalistisch geworden.⁸⁵ Nadat het congres het verkiezingsprogramma had vastgesteld, werd de lijsttrekker gekozen. Van de 445 geldig uitgebrachte stemmen gingen er 12 naar De Haan, 19 naar Pinto en 394 naar Fortuyn.⁸⁶

In zijn dankwoord sneed Fortuyn eerst het thema politieke vernieuwing aan: 'Het is mij zwaar te moede. De opgave zal buitengewoon zwaar zijn. Wij willen een nieuwe politiek, we willen het land teruggeven aan de mensen in het land.'⁸⁷ De zin die het verkiezingsprogram niet haalde, sprak hij nu op het congres uit. Vervolgens lichtte hij toe wat hij onder 'nieuwe politiek' verstond. 'We willen een sterke band met de kiezer. Daar gaat het om, de band tussen kiezer en gekozene. Wanneer we willen dat politiek iets van mensen wordt, moeten we ontzettend alert zijn dat het niet gaat – zoals bij traditionele partijen – om een band tussen vertegenwoordiger en partij.'⁸⁸ Onderwijs en gezondheidszorg stelde Fortuyn op de tweede en derde plaats, veiligheid en vreemdelingenbeleid op de vierde. Vervolgens besteedde hij echter vooral aandacht aan dat laatste. De kersverse

lijsttrekker suggereerde dat de meeste asielzoekers in feite gelukszoekers waren 'die hun eigen land laten barsten'. Hij wilde dan ook 'de kraan dicht' doen. Met het schrappen van het quotum van maximaal 10.000 asielzoekers was Fortuyn dan ook niet zo blij. Hij liet het congres weten dat hij zich enige ruimte permitteerde ten aanzien van het program: 'U heeft mij gekozen, maar u heeft niet geëist dat ik mijn verstand zou inleveren. En dat ben ik zeker niet van plan.'⁸⁹ Hij besloot zijn rede met een militair saluut en de woorden 'At your service!'

De verkiezing van Fortuyn wekte zeer verschillende reacties op bij de achterban. In de peilingen nam de aanhang van Leefbaar Nederland sprongsgewijs toe: in oktober was het virtuele zeteltal gestegen van drie naar zes, in november van zes naar tien, en in januari 2002 naar zestien.⁹⁰ De waarschuwing van Fortuyn tegen de gevaren van de islam kreeg voor menigeen een bijna profetisch karakter door '9/11': de spectaculaire en bloedige aanslagen van moslim-extremisten met gekaapte vliegtuigen op de Twin Towers, twee kantoortorens in het zuiden van Manhattan in New York, en op het Pentagon, het ministerie van Defensie nabij Washington D.C., op 11 september 2001. Met het stijgende zeteltal in de peilingen veranderde de achterban ook van karakter: minder jong en links, meer middelbare leeftijd en rechts.⁹¹ Volgens een onderzoek van het bureau Motivaction trok Fortuyn een ander type kiezer dan Leefbaar Nederland: vooral de moderne en de traditionele burgerij die gehecht is aan orde en recht (*law and order*), gemeenschapszin en zekerheid, terwijl Leefbaar Nederland bijvoorbeeld onder leiding van Westbroek meer kosmopolieten en postmaterialisten aangetrokken zou hebben.⁹²

Voor een deel van de leden was het lijsttrekkerschap van Fortuyn juist aanleiding om af te haken. Kneepkens richtte met de Turkse Nederlander Zeyfi Özgüzel in januari 2002 de partij Duurzaam Nederland op, die bij de Tweede Kamerverkiezingen in mei van dat jaar slechts 0,1 procent van de stemmen en dus geen zetel zou behalen.⁹³ De Stadspartij Leefbaar Rotterdam viel uiteen in voor- en tegenstanders van Fortuyn; terwijl laatstgenoemden de woorden 'Leefbaar Rotterdam' uit de partijnaam schraptten, richtten zijn aanhangers onder aanvoering van de geschiedenisdocent Ronald Sørensen in december 2001 een nieuwe partij met deze naam op die Fortuyn als lijsttrekker zou aanwijzen (zie hoofdstuk 5).⁹⁴

Ook tussen het bestuur van Leefbaar Nederland en de lijsttrekker ontstonden spanningen. Fortuyn meldde in interviews in de media met de regelmaat van de klok dat hij premier Kok wilde opvolgen. Vooral Van Kooten ergerde zich daaraan. 'Maar het volk wil het', zou Fortuyn hebben geantwoord toen Van Kooten zei dat hij daarmee moest ophouden.⁹⁵ Ook schuwde Fortuyn in de campagne door het land die hij in januari ging voeren, forse uitspraken over de islam en het asielbeleid niet. Hij wilde liefst de grens helemaal sluiten, zei hij op 3 februari in Heerlen. Christenen hadden naar zijn mening meer rechten in Nederland dan islamitische nieuwkomers.⁹⁶ Kwaad bloed bij het partijbestuur zette de opmerking van de lijsttrekker over de andere Kamerkandidaten van Leefbaar Nederland; de groslijst noemde hij 'een beetje dun'. Van de Linde vond deze uitspraak van Fortuyn 'heel demoraliserend'. Volgens de campagneleider lag hier 'de kiem van

de breuk in de Nacht van Fortuyn... Toen drong voor het eerst tot ons door: op een cruciaal moment laat hij ons vallen.⁹⁷ Van Kooten, die de enige was in de partijtop naar wie Fortuyn nog wel wilde luisteren, zag dat het de verkeerde kant opging. 'Hij ging zich gedragen als een baldadige jongen. Ik zag ons stijgen in de peilingen en ik dacht: het worden er twintig of dertig. Dan kun je je geen lijsttrekker permitteren die zich als een artiest gedraagt.'⁹⁸

Vertrek van Fortuyn

De bijna onontkoombare scheiding tussen Leefbaar Nederland en Fortuyn was het gevolg van diens nogal vrijmoedige uitspraken in een vraaggesprek dat *de Volkskrant* op zaterdag 9 februari 2002 publiceerde. Van de Linde had het interview gedetailleerd voorbereid met Fortuyn, waarbij was afgesproken vooral het paarse kabinet hard aan te pakken. Nagel vroeg de lijsttrekker met klem het nu eens niet over een harde aanpak van de islam en het asielbeleid te hebben om de indruk te vermijden dat hij een afkeer had van vreemdelingen.

Aanvankelijk verliep het vraaggesprek nog min of meer volgens plan. In de eerste plaats bevestigde Fortuyn zijn populistische opvattingen: 'We willen het land teruggeven aan de burger... CDA, PVDA of VVD, het is allemaal één pot nat. Zij maken deel uit van een elite waarvan mensen intuïtief of intellectueel zien dat die opengebroken moet worden.'⁹⁹ Met deze bewering was het partijbestuur het ongetwijfeld eens. Het nam echter aanstoot aan de openhartige uitspraken die Fortuyn, eenmaal op dreef, over de islam deed: 'Meneer, als ik het juridisch rond zou kunnen krijgen, dan zou ik gewoon zeggen: er komt geen islamiet meer binnen! Maar dat kan ik niet rond krijgen. De islam is achterlijk, ik zeg het maar, het is gewoon een achterlijke cultuur.' Anders dan Hans Janmaat, de leider van achtereenvolgens de Centruumpartij en de Centrumdemocraten in de jaren tachtig en negentig (zie hoofdstuk 2), wilde Fortuyn geen islamitische immigranten terugsturen, maar hen emanciperen. Moslims mochten overigens zeggen wat ze wilden, en anderen ook; daarom wilde hij graag het discriminatieverbod uit de grondwet halen. Toen de interviewers Frank Poorthuis en Hans Wansink provocerend opmerkten dat hij van zijn partijbestuur niet mocht zeggen dat Nederland vol is, reageerde Fortuyn uitdagend: 'Nou, daar moest ik me maar eens niet zoveel meer van aantrekken.'¹⁰⁰

Het interview met Fortuyn, waarvan een deel was afgedrukt op de voorpagina van *de Volkskrant*, sloeg in als een bom. Politieke leiders van andere partijen vielen allemaal over de lijsttrekker van Leefbaar Nederland heen. GroenLinks-leider Paul Rosenmöller verklaarde: 'Dit is niet gewoon rechts, maar extreem rechts'. VVD-leider Dijkstal noemde het eerste grondwetsartikel 'het hart van onze beschaving. Ik betreur zeer diep dat hij dat in discussie brengt.' D66-lijsttrekker Thom de Graaf las voor uit het dagboek van Anne Frank. 'Nu weten we waar we tegen vechten.' Volgens PVDA-aanvoerder Ad Melkert had Fortuyn een grens overschre-

den 'die je niet mag passeren... Nederland, wordt wakker.'¹⁰¹ Zelfs CDA-leider Jan Peter Balkenende, die in januari een opvallend kritische toespraak over de multiculturele samenleving had gehouden, distantieerde zich nu van hem.¹⁰² Dat was opmerkelijk, omdat Balkenende een eind met Fortuyn mee kon gaan en zelfs met hem had afgesproken om elkaar niet aan te vallen, zoals later aan het licht zou komen.

Het bestuur van Leefbaar Nederland was onthutst en kwam nog op dezelfde dag dat het interview was verschenen, in spoedzitting bijeen om met Fortuyn te spreken. Tijdens die bijeenkomst in de bovenwoning van Van de Linde in Hilversum liepen de gemoederen soms hoog op. Toen Fortuyn niet bereid bleek maar iets van zijn uitspraken terug te nemen, besloot het bestuur met zes stemmen voor en twee tegen de samenwerking met zijn lijststaanvoerder te verbreken.¹⁰³ Fortuyn verliet het pand en stapte in zijn auto met chauffeur. Bij het weggrijden wuifde hij vanaf de achterbank door het geopende raampje terwijl hij de verzamelde journalisten toesprak: 'Ik zeg u, als dit land een premier mocht kiezen, dan zou ik het worden. Dat is de wil van het Nederlandse volk.'¹⁰⁴ Hij besloot daarop zijn eerder gedane belofte waar te maken en met een eigen lijst aan de Tweede Kamerverkiezingen deel te nemen. Toen Van de Linde een paar dagen later Fortuyn belde, kreeg hij te horen: 'Jullie hebben gekozen. Nu veeg ik je van tafel.'¹⁰⁵ Op 14 februari richtte de voormalige lijsttrekker van Leefbaar Nederland de Lijst Pim Fortuyn (LPF) op (zie hoofdstuk 5).

Leefbaar Nederland gaat zonder Fortuyn verder

Het plotselinge vertrek van de lijststaanvoerder liet Leefbaar Nederland ontredderd achter. In de peilingen daalde de partij onmiddellijk van 22 zetels aan het begin van de maand februari naar 16 een week later, en vervolgens naar 6 zetels in maart. Een meerderheid van de districtscoördinatoren steunde het besluit van het partijbestuur, maar een minderheid volgde Fortuyn – waaronder Sørensen, coördinator van het district Rotterdam en oprichter van Leefbaar Rotterdam. De Rotterdammers besloten bovendien om Fortuyn wél te handhaven als lijststaanvoerder van de lokale partij, al vormde dat voor twee kandidaten op de lijst aanleiding om op te stappen.

De kandidaatstelling voor het lijsttrekkerschap van Leefbaar Nederland was nu weer open. Een half dozijn kandidaten meldde zich. Fred Teeven, officier van justitie in Amsterdam en reeds Kamerkandidaat in dat district, kreeg de unanieme steun van het bestuur en won op het partijcongres dat op 10 maart gehouden werd ook de steun van een royale meerderheid van de leden (164 van de 228 stemmen). Teeven, ooit lid van de VVD, noemde zich 'een teamplayer en geen solist' – wat natuurlijk gericht was tegen Fortuyn – en 'een man van de praktijk'.¹⁰⁶ In zijn toespraak tot het congres legde hij vooral nadruk op veiligheid en criminaliteitsbestrijding, maar hij pleitte ook voor een strikter asielbeleid: alleen 'echte

politieke vluchtelingen die vrezen voor hun leven' zouden nog toegelaten mogen worden.¹⁰⁷

Op het partijcongres werd voorts de rest van de kandidatenlijst definitief vastgesteld. Het bestuur had in januari een groslijst van circa 350 personen gepresenteerd die zich beschikbaar hadden gesteld. Ongeveer een derde had enige politieke ervaring, zowel links als rechts: vaak in de VVD (62 kandidaten) maar ook in het CDA (21), de PVDA (eveneens 21), D66 (18) en zelfs in SP of GroenLinks (6 respectievelijk 5 kandidaten), de ChristenUnie, de Groenen en een aantal lokale partijen.¹⁰⁸ Kennelijk maakte de geringe ideologische geprononceerdheid, afgezien van het populistische profiel, de partij voor kandidaten van links en rechts aantrekkelijk. De bekendste was Tjerk Westerterp, die in het kabinet-Den Uyl voor de KVP minister van Verkeer en Waterstaat was geweest en pas kort uit het CDA was getreden. De eerdergenoemde Couwenberg, Pinto en Bierman stonden ook op de lijst. Een enkeling bleek een omstreden politiek verleden te hebben. Ruim een derde had geen politieke, maar wel maatschappelijke ervaring, zoals de oud-voetbalcoach en commentator Hans Kraay sr., de boerenleider Wien van den Brink, de zingende vrachtwagenchauffeur Henk Wijngaard en de 'ondernemer in erotiek' Jan Bik. Enkelen trokken zich daarop alsnog terug, zoals Wijngaard. Kraay leek even te weifelen toen zijn werkgever, het televisieprogramma 'Studio Sport', hem als commentator de deur wees, maar koos toch voor de politiek.¹⁰⁹

De partijleden konden in februari op districtsvergaderingen de kandidaten in hun kieskring naar voorkeur ordenen. Anders dan bij andere partijen zou dus niet één identieke lijst voor het hele land worden vastgesteld, maar negentien verschillende lijsten. Om te voorkomen dat te weinig landelijk bekende kandidaten en te weinig vrouwen op de lijst zouden komen, zou het partijcongres – op voordracht van het bestuur – de volgorde in de kieskringen echter nog wijzigen. Volgens het reglement hadden bestuur en congres daartoe zoals al vermeld het recht, maar de bemoeienis leidde wel tot frictie met bepaalde districten.

Ook financieel liet het vertrek van Fortuyn sporen na. Tijdens de eerste contacten met de partijtop over zijn lijsttrekkerschap had Fortuyn geschermd met een bedrag van acht miljoen gulden ten behoeve van de verkiezingscampagne. 'Dat kan ik uit mijn netwerk kloppen. Ik heb niet voor niets tien jaar mijn best gedaan voor het midden- en kleinbedrijf.' Toen puntje bij paaltje kwam, had hij geen cent te makken. In november 2001 had Leefbaar Nederland een half miljoen in kas, uitgeleend door Van Kooten, terwijl de kosten van de verkiezingscampagne waren begroot op het tienvoudige. Met behulp van enkele bekenden werden geldschieters geworven die per persoon een ton zouden doneren. De eerste was Chris Thunnessen, eigenaar van Metterwoon Vastgoed in Den Haag. Makelaar Harry Mens wist 5 à 600.000 gulden los te weken. De fundraising leverde 1,1 miljoen gulden op. Toen Fortuyn echter opstapte bij Leefbaar Nederland, lieten Mens en een paar andere donateurs beslag leggen op banktegoeden van de partij. Zij wilden dat de tonnen die ze hadden geschonken, ten goede zouden komen aan Fortuyn.¹¹⁰

Bij de Tweede Kamerverkiezingen in mei 2002 haalde Leefbaar Nederland slechts twee zetels, tegen 26 voor de LPF. De eerste zetel viel uiteraard toe aan Teeven, die in alle kieskringen op nummer één stond. De tweede zetel ging niet naar Westerterp, die als *running mate* van Teeven campagne had gevoerd, maar naar Dick Jense, wethouder voor de lokale partij Onafhankelijk Rijswijk, omdat deze meer stemmen in één kieskring had vergaard. Leefbaar Nederland had een sobere campagne moeten voeren. Teeven miste bovendien de uitstraling – zo men wil: het charisma – van Fortuyn.

De ondergang van Leefbaar Nederland

Het teleurstellende verkiezingsresultaat betekende – achteraf gezien – het begin van het einde voor de nieuwe partij. Ook al hadden de peilingen de partij gewaarschuwd, de partijtop bleef tegen beter weten in hopen op meer dan twee zetels. De partijoprichters, Nagel, Schnetz, Van Kooten en Westbroek, die de lat bij tien à twaalf zetels hadden gelegd, trokken hun consequenties en legden in juni hun bestuursfuncties neer. Ten Cate bleef wel aan als secretaris.

Het congres dat op 25 juni weer in Hilversum werd gehouden, moest dus nieuwe bestuursleden kiezen. Met een krappe meerderheid van 78 op 158 stemmen werd Jan Jetten, op dat moment voorzitter van het district Den Bosch, tot partijvoorzitter gekozen.¹¹¹ In 1999 had hij zich overigens ook – zij het zonder succes – kandidaat gesteld voor het voorzitterschap van de PVDA. Als districtsvoorzitter had hij zich al eens kritisch uitgelaten over het partijbestuur. Zijn verkiezing liet een zekere verdeeldheid binnen Leefbaar Nederland zien. Die tweespalt bleek ook bij de discussie over de toekomst van de partij. Westerterp en een aantal anderen wilden aansluiting zoeken bij de LPF, maar de meerderheid leek daar weinig voor te voelen. Ook over deelname aan de Provinciale Statenverkiezingen van 2003 liepen de meningen uiteen. Vrijwel elke nieuwe partij worstelt met dit soort strategische keuzes. Leefbaar Nederland kreeg echter niet de tijd deze meningsverschillen rustig uit te praten. De voortijdige val van het eerste kabinet-Balkenende en de vervroegde verkiezingen in januari 2003 (waarover meer in hoofdstuk 5) dwong de partij tot snelle besluitvorming, die de spanning verder vergrootte.

Op 27 oktober kwam het partijcongres bijeen om opnieuw een lijsttrekker te kiezen. Teeven werd met een ruime meerderheid herkozen, maar zei zelf plaats te willen maken voor een betere kandidaat. Op het congres klonk kritiek op oud-voorzitter Nagel, die aangekondigd had mogelijk met een nieuwe partij, Nieuw Nederland geheten, aan de verkiezingen mee te willen doen, met als doel de kiezers die ontevreden waren over de gevestigde partijen, te behouden voor de 'nieuwe politiek'. De partijoprichter werd een verrader en 'politieke pyromaan' genoemd.¹¹² Niet alleen in de partij maar ook binnen het bestuur leken zich twee kampen af te tekenen: de 'oude garde' tegenover de 'nieuwelingen'. Op 13 november trokken Ten Cate en drie andere bestuursleden zich terug uit onvrede over het

voorzitterschap van Jetten, de voorbereiding van de verkiezingscampagne en de opstelling van de kandidatenlijst. Volgens hen zouden Jetten en zijn geestverwanten zich te veel met die kandidaatstelling bemoeien en zich daarbij meer laten leiden door 'cliëntelisme' dan door de politieke kwaliteiten van de kandidaten.¹¹³ De overgebleven bestuursleden kaatsten de bal terug en verweten Ten Cate cum suis een falend financieel beleid en gebrek aan activiteit 'behalve continu de andere bestuursleden aanvallen'.¹¹⁴ Jetten bespeurde de hand van Nagel in het conflict: de vier ex-bestuursleden zouden onder zijn invloed staan.

De sfeer in de partij werd er zodoende niet bepaald beter op. Teeven trachtte tevergeefs te bemiddelen in het conflict. Op het volgende partijcongres, op 17 november, werd een motie van wantrouwen tegen Jetten ingediend, maar deze werd door een meerderheid afgewezen. Nagel, Luiting, Schnetz en Westbroek besloten daarop de partij te verlaten, die Jetten naar hun mening als een dictator had geleid.¹¹⁵ Bovendien herkenden zij zich niet in het nieuwe (voornamelijk door Jetten geschreven) verkiezingsprogramma dat het congres had vastgesteld.¹¹⁶ Met name de voorgestelde verlaging van de uitgaven voor ontwikkelingssamenwerking achtten zij in strijd met de uitgangspunten van Leefbaar Nederland.

Het programma voor de Kamerverkiezingen van 2003 was veel uitgebreider dan het eerste en laat zich er zodoende inhoudelijk niet goed mee vergelijken. De eisen voor staatkundige vernieuwing waren niet veranderd, maar nog uitgebreid met een voorstel voor een volksinitiatief (wetgeving op initiatief van de burgers).¹¹⁷ Op de meeste terreinen nam de partij meer dan voorheen gematigd rechtse, liberale of conservatieve standpunten in: voor algemene lastenverlichting, afschaffing van successierechten, beperking van de wao, bemiddeling bij echtscheidingen, meer cameratoezicht, 'hard en doeltreffend optreden tegen productie van en handel in drugs', geen dubbele nationaliteit, meer nadruk op inburgering. De wat linksere voorstellen uit het program van 2002, zoals de afwijzing van de privatisering van het openbaar vervoer en de energievoorziening, waren echter niet helemaal uit het nieuwe program verdwenen.

Het congres stelde op 17 november ook de kandidatenlijst vast. De eerste twee plaatsen gingen naar de zittende Kamerleden. Op nummer drie kwam de medewerkster van de Kamerfractie, Haitske van de Linde, de halfzus van campagneleider Kay, en op de vierde plaats Rob Koop, die in 1998 de lijst van de Vrije Indische Partij had aangevoerd, maar nu namens die partij aansluiting had gezocht bij Leefbaar Nederland.¹¹⁸

Helemaal tevreden met de lijst leek het bestuur niet. Volgens de peilingen zou Leefbaar Nederland geen zetels meer behalen. Vijf dagen na het congres droeg het bestuur een nieuwe lijsttrekker voor, en wel de met de kreet 'Tsjakka!' bekend geworden communicatietrainer Emile Ratelband. Bij zijn trainingen diende de met gebalde vuist uitgesproken kreet om het zelfvertrouwen van de deelnemers te versterken. Met hetzelfde doel voor ogen liet Ratelband deelnemers aan zijn trainingen over gloeiend houtskool lopen.¹¹⁹ Volgens Jetten zou de trainer met zijn charisma beter dan Teeven in staat zijn om Leefbaar Nederland uit het dal

te trekken en terug te brengen in de Tweede Kamer. Teeven, die eerder beloofd had als lijsttrekker plaats te zullen maken voor een betere kandidaat, trok zich onder protest helemaal terug: 'Leefbaar Nederland is geen circustent, ik heb geen zin om als een clown achter Ratelband aan te rennen.'¹²⁰ Ook Jense en Van de Linde wilden niet met de 'tsjakka-goeroe' samenwerken.

Ratelband zelf beschouwde zich niet als clown, maar als 'een aantrekkelijk mens met een leuke babbel'.¹²¹ Hij was nooit politiek actief geweest, maar voelde zich geïnspireerd door Fortuyn: 'Net als Fortuyn wil ik de mens centraal stellen... Leefbaar Nederland is er voor en door het volk.'¹²² Ratelband wist het ijlings ingelaste partijcongres, dat op 8 december in Utrecht bijeenkwam, echter niet te overtuigen. Van de Linde, die zich tijdens het congres kandidaat had gesteld, kreeg in de tweede stemronde twee stemmen meer: 75 tegen 73. Een door Teeven ingediende motie van wantrouwen tegen het bestuur kreeg net niet de vereiste tweederde meerderheid (160 tegen 86 stemmen), maar het beoogde doel werd uiteindelijk wel bereikt: het bestuur trad in zijn geheel af toen Ratelband was verslagen.¹²³ De communicatietrainer had de smaak van de politiek echter te pakken gekregen en schreef zich nog de volgende dag bij de kiesraad in. Te laat om nog een naam te kunnen registreren, nam hij aan de Tweede Kamerverkiezingen in januari 2003 deel als Lijst 16. Op de lijst stonden ook Jetten en enkele andere oud-leden van Leefbaar Nederland.¹²⁴ De lijst trok niet veel meer dan 9000 kiezers (0,09 procent).

Leefbaar Nederland haalde zelf bij de verkiezingen 39.000 stemmen (0,4 procent), aanzienlijk meer maar evenmin voldoende voor een zetel. Ook al was Van de Linde de dochter van een bekend televisiepresentator en de halfzus van de professionele campagnestrateeg, zij kreeg toch maar weinig aandacht van de media. Voor de kiezers had Leefbaar Nederland na alle interne twisten afgedaan. Een deel van de leden was het daarmee eens en wilde de partij opheffen. Op het jaarcongres dat op 1 juni in Breukelen plaatsvond, werd deze mening verwoord door oud-secretaris Ten Cate. Hij stelde zich kandidaat voor het voorzitterschap om de opheffing voor te bereiden. Andere leden deelden die mening echter helemaal niet. Ruzie over de agenda en over procedures verhinderde de verkiezing van een nieuwe voorzitter, zodat het congres op 2 november opnieuw bijeen moest komen. Fons Zinken, tot voor kort lid van de Provinciale Staten van Limburg voor de Partij Nieuw Limburg (PNL), werd tot partijvoorzitter ad interim gekozen. Ten Cate diende opnieuw een voorstel in om de partij op te heffen, maar volgens het bestuur waren te weinig leden aanwezig om dat te kunnen behandelen. Het aantal betalende leden was volgens de interim-penningmeester intussen gedaald van 1200 naar ongeveer 35.¹²⁵ Het lukte Zinken echter niet de partij nieuw leven in te blazen. Aangezien de partij niet meer het voor subsidie vereiste aantal van 1000 leden telde, moest ze het voor 2003 als voorschot verstrekte bedrag aan de overheid terugbetalen. Dat lukte niet. In 2007 zou Leefbaar Nederland zich ten slotte toch opheffen.

Slot

Leefbaar Nederland lijkt een van de zeldzame partijen die het populisme niet combineerden met een andere ideologie, maar in zuivere vorm uitdroegen. Dat verklaart wellicht mede het relatief geringe electorale succes en de snelle neergang ervan. De combinatie van populisme met nationalisme of met socialisme trekt vaak meer kiezers, zo leert de ervaring in binnen- en buitenland. Het succes dat Leefbaar Nederland in de peilingen aan het begin van 2002 voorspeld werd, had zij vooral te danken aan het charisma van Fortuyn, in combinatie met zijn nationalisme en anti-islamisme.

De breuk met Fortuyn in februari 2002 luidde de neergang van de partij in. Andere factoren droegen daar ook toe bij: interne verdeeldheid, gebreken in de organisatie en financiële problemen. De tegenvallende uitkomst van de Tweede Kamerverkiezingen van mei 2002 maakte die moeilijkheden nog erger. Zo ontstond een zichzelf versterkend proces – ‘positieve terugkoppeling’ heet dat ietwat misleidend in de cybernetica – van verder verval: interne problemen leidden tot slechtere peilingen, die op hun beurt de interne verdeeldheid en het ledenverlies weer vergrootten, enzovoort.

De ondergang van Leefbaar Nederland betekende echter niet het einde van de leefbaarheidspartijen op lokaal niveau, ook al werden ze er wel door beïnvloed. In 2006 leden ze in veel plaatsen – Amsterdam, Hilversum, Rotterdam en Utrecht – verliezen. In 2010 zette de daling zich in enkele gevallen voort – in Hilversum en Utrecht, zoals hierboven al vermeld –, maar wisten andere leefbaarheidspartijen zich weer te herstellen. Leefbaar Rotterdam handhaafde zich op veertien zetels, terwijl Leefbaar Oegstgeest, Leefbaar Vlaardingen en Leefbaar Zeewolde zelfs winst boekten.¹²⁶ Dit duidt erop dat de leefbaarheidspartijen zich intussen bevrijd hebben van de schaduw van Leefbaar Nederland en onder gunstige omstandigheden – geschikte leiders, een goede campagne, goede strijdpunten – uitstekend kunnen overleven.